

Емануел МУТАФОВ

КРИПТОГРАМИТЕ И БИЛИНГВИЗМЪТ НА ПАЛЕОЛОГОВОТО ИЗКУСТВО

Ил. 1 Пробит за носене на врата милиаресион на Василий II Българоубиец (976-1025) и Константин VIII Багренородни (1025-1028), сребро.

*В памет на българите,
загинали в Охридското езеро*

Заниманията с разчитане на криптограми¹ доскоро бяха negliжирани, тъй като те се изписват на места в храмовете, където не се развива същинската иконографска програма, причисляваха се

¹ Думата криптограма, от гр. κρυπτο – крия + γραμμα, то – буква, писмо, буквално означава „скрита буква“ или „скрито писмо“. Терминът от гръцки произход, който между другото не се използва в гръцки език (в гръцки се използва изразът „букви на монашеската схема“ като: Ἑρμηνεία τῶν γραμμάτων τοῦ μοναχικοῦ σχήματος), на български се превежда като: „1. Писмен белег за тайнопис; 2. Написаното с такива белези, тайнопис“ (*Речник на чуждите думи в българския език*, БАН, С., 1982, с. 454). Също предимно със значението на тайнопис или начин за разчитане на скрита в Библията информация се използва и думата „криптограма“ на руски език (КРИПТОГРАММЫ (греч. κρυπτός – тайный и γραμμα – надпись, т. е. тайнопис). БИБЛЕЙСКИЕ, зашифрованные тексты Писания. В одних случаях расшифровка К. библейских дана в самой Библии (напр., Дан 5), в других — разгадать их свящ. автор предоставляет читателям (напр., *Откр.* 13:16—18) In: «Bulletin of American Schools of Orient Research», 1963, № 170), а тя е приета и като термин за интересующите ни повтарящи се букви върху паметници на църковното изкуство от руските изследователи като Н. В. Покровский и А. И. Яцимирский (**Покровский, Н. В.** *Очерки памятников христианского искусства*, М., 1910; **Същия**, *Евангелие в памятниках иконографии*, М., 1912; **Яцимирский, А. И.** К истории ложных молитв в южно-славянской письменности. II. „Похвала Кресту“ как молитва и толкования „крестных словес“ – *ИОРЯС*, т. XVII, кн. 3, СПб, 1913, 22-51 и др.). Терминът се приема и по-новите учени от други традиции като канадеца Дънкан Фишуик, от сръбкнята Гордана Бабич и британеца К. Уолтър (**Fishwick, D.** *An Early Christian Cryptogram?*, Report, 26, Toronto,

Ил. 2 Изображение на кръст с криптограми над прозорец в наоса на църквата „Св. Богородица Перивлепта“, Охрид.

към т.нар. графична декорация или просто към текстологичното богатство на паметниците². От друга страна, те най-често не се публикуват от

(1959), p. 29-41; **Babić, G.** Les croix a cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècles, *Melanges Ivan Dujčev*, Paris, 1979, p. 1-13; **Walter, Ch.** The Apotropaic Function of the Victorius Cross. – *REB*, t. 55, Paris, 1997, p. 193-215). В съвременния гръцки език синоним на тази дума е κρυπτογράφημα, то, която навлиза като неологизъм от английското sturptograph/cryptogram и за пръв път е засвидетелствана през 1845 г. (**Μπαμπινιώτης, Γ.** *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, 1998, σ. 969). Използването на криптограми пък се нарича криптография.

² **Покровский, Н. В.** *Очерки памятников...*, М., 1910; **Същия, Евангелие..., М., 1912; **Голубцов, А.** Из истории изображений креста, М., ч. 43; **Голубинский, Е. Е.** *К нашей полемики со старообрядцами*, М., 1905; **Deschler, J.-P.** Die Ikonenbeschriftung, In: *Hermeneia* 2 1990, 84-95 и 4 1990, 210-218; **Daiber, Th.** Die Randaufschriften der Ikone „Das Jüngste Gericht“. In: *Eva Haustein-Bartsch, Das Jüngste Gericht. Eine Ikone im Ikonen-Museum Recklinghausen*, Recklinghausen 1994, 37-56; **Гальченко, М. Г.** *Надписи на древнерусских иконах XII-XV в.в. Палеографический и графико-орто-***

изкуствоведите, понеже изискват филологически, епиграфски и богословски познания. Абревиатурите около кръстовете обаче биха могли да дадат сериозни сведения за естетическо-теологическите търсения на зографските екипи, както да бъдат повод за изказване на хипотези относно етническата принадлежност на адресата – богомолци от клира и светски лица в съответната църква. Биха могли също да наведат на мисли относно произхода на зографите, ктиторите и за желанието им да закодират послания към съвременниците им и по-късните поколения, а и да представляват инструмент за датировка.

Както Яцимирский отбелязва, някои съкращения, започващи с еднакви букви, се срещат във византийски монети: BBB [Σταυρέ] Βασιλέως Βασιλέων Βασιλεύων (инвокация, възприемана като: „(Кръсте) на Царя на царете възцари се“), както и върху римски надписи от нумизматиката: PPP = Pater Patriae Perditur, SSS = Sapientia Secum Sustolitur³.

Източната Римска империя от самото си създаване запазва принципите на латиноезичното монетосечене главно в т.нар. служебни букви и номинални стойности. Христограмата (т.е. гръцките букви „X“ и „P“) на реверса на императорските монети се появява сравнително рано в комбинация с латинските В (служебна буква) и Е (номинална стойност), както е на емисията от половин follis, сечена при император Юстин I (518-527) от столичния монетен двор (сигниран с латинското CON)⁴. Кръстовете пък се появяват още по-рано,

графический анализ, М., 1997; **Daiber, Th.** Aufschriften auf russischen Ikonen (= *Monumenta Linguae Slavica Dialecti ceteris. Fontes et Dissertationes*, Bd. XXXVII), Freiburg i. Br. 1997; **Bentchev, I.** Zur Beschriftung der Ikonen, In: *Мосховия. Проблеми византийской и новогреческой филологии. К 60-летию Б. Л. Фонкича*, Москва, 2001, 107-120; **Гальченко, М. Г.** *Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах древней Руси*, М. и Ст.-П., 2001; **Babić, G.** Les croix a cryptogrammes..., 1-13; **Мирковић, Л.** *Манастир Петковица*, Сремски Карловци, 1922, 30-31; **Голубовић, Б.** *Зидно сликарство цркве манастира Петковице на Фрушкој гори*, ЗЛУМС 22, 1986, 115-116; **Медаковић, Д.** *Графика српских штампаних књига XV-XVII в.*, Београд, 1958, 127, 131, ил. LIII-1, XXXIX-2 и др.

³ **Яцимирский, А.И.**, Op. cit., с. 46. Тезата се преповтаря без аргументация и от **Караджова, Д.** За съдържанието на някои криптограми около изображението на Кръста, *Археографски прилози* 26-27, Београд, 2004-2005, с. 434. Авторката препраща към **Харитонов, Х.** *Среброто на Византия. Монети. Каталог*, В. Търново, 2003 без да цитира страници и конкретни монети.

⁴ **Кокотейло, Р.** *Византийски монети*, ч. I, С., 1998, № 77, с. 25.

Ил. 3 Изображение на кръст с криптограми от протезисната ниша в олтар на църквата „Св. Никола Орфанос“, Солун.

при Анастасий I (491-518), над „М“ или успоредно на „К“ (= Κωνσταντινούπολις)⁵. Принципно още от V в. започва да се забелязва контаминиране на латински надписи (напр. D. N. ANASTASIUS PP. AUG.) с гръцки букви, означаващи или номинална стойност (Β = 2; Δ = 4; Ι = 10; Κ = 20) или аббревиатура на монетния двор. Около тези букви на реверса се появяват кръстове, звезди, луни. Понякога, както е при монетите, сечени от Юстин, се изобразява архангел Михаил в цял ръст с голям кръст в дясна ръка и земна сфера, увенчана отново с кръст в лявата⁶. Архистратегът нерядко се заменя и от античната богиня Нике, която отново държи кръст в десницата си⁷ като алюзия на Константиновата победа – εν τούτω νικά („В името на това (Кръста) побеждавай!“). Така още от V в., освен че се смесват латински и гръцки букви, започват да се обединяват антични с християнски персонажи и върху монети. Въпреки преимуществено латинската графия на монетите имената на градовете с монетен двор се изписват на гръцки ANTXX = Антиохия, NIKM = Никомедия; съществ-

уват обаче и паралелни сигнирания CON(OB) = Constantiopolis и Κ = Κωνσταντινούπολις в емисии, сечени от едни и същи императори и в един монетен двор. Този феномен се обяснява с двуезичността на ранната византийска империя, където огромната маса е гръкоговоряща, но администрацията и дворът използват латински, осъществявайки идеята за приемственост и претенции към римското наследство. Най-важно е, че годините в ранните византийски монети се означават с латински цифри т.е. около служебната буква, която най-често е гръцка, в близост до декоративни кръстчета, се изписва ANNO и годината, където доста често се изписват XX = 20 nummi, XXX = 30 nummi или ¾ follis, XXXX и пр., над които не рядко се изобразява малък кръст⁸, а под композицията аббревиатурата на града, където е сечена монетата CONE, NIKOB, KYZA и пр. Римският монетен двор на император Константин пък сече монети с реверс „X“ = 10 за decanummium⁹, паралелно с реверси, експлоатиращи различни типове на Христограмата или на Нике-Виктория-архангел Михаил¹⁰. Тиберий II (578-582) е императорът, който ще въведе символа на Голготския кръст върху обратната страна на византийските монети през VI в.¹¹ Там кръстът е двураменен, а хълмът за изкупителната жертва на Спасителя е представен като четирикатна пирамида. Брилянтен пример за контаминация на кръст с латинските цифри XXX = 30 и аббревиатурно изписване KYZA за Κύζικος е монета от ¾ фолий или 30 нумия на император Константин II¹², която със сигурност в покъсните епохи, когато латинският не се употребява дори от двора и аристокрацията, би предизвикала недоумение у гръкоговорящото простолюдие и служещите на гръцки език клирици. При Никифор II Фока (602-610) римските цифри XXXX се запазват и в емисиите, сечени в Константинопол, Никомедия и Солун¹³, като по правило се разполагат около звезда или над тях се изобразява кръст. Непосредствено след Фока император Ираклий (610-641), който върнал св. Кръст в Иерусалим, ще поръча монета, на лицевата страна, на която той е изобразен заедно със сина си и богинята Виктория, а от обратната страна е изсечен кръст върху кръг, вероятно символизиращ гроба на Адам, три хоризонтални линии, маркиращи Голгота, както две палми, които обрамчват кръста¹⁴.

⁸ Най-ранната такава е от VI в. Ibidem, № 432, 434.

⁹ Ibidem, № 308a, с. 63.

¹⁰ Ibidem, № 312, 319, 322, с. 63-64.

¹¹ Ibidem, № 420, 422, с. 81-82.

¹² Ibidem, № 445.

¹³ Ibidem, № 640, 658, 641 – XXX, № 655 – XX.

¹⁴ Ibidem, № 789, с. 128.

⁵ Ibidem, № 17, 22A, 24, 25A, с. 24-25.

⁶ Ibidem, № 56, с. 29.

⁷ Ibidem, № 55, с. 29.

Ил. 4 Изображения на кръстове с криптограми от олтарната преграда на църквата „Св. Георги“, с. Старо Нагоричино.

Тази композиция, поръчана, за да ознаменува победата над персите и връщането на живоносното дърво във владение на християните, изразена чрез палмови (лаврови?) клонки, с каквито е посрещнат Христос в Иерусалим, най-вероятно е най-ранният прототип на т. нар. разцъфнал кръст от по-късните паметници. Иконографията на Голгота принципно е стилизирана скала, срещана в ръкописи преди IX в.¹⁵, където се рисува череп, понякога с две кости, илюстрираща съня на Адам в рая¹⁶. От монетните емисии на Ираклий, от друга страна, ще се наложат и двойните изображения на императора със сина или брат му, както Голготския кръст върху реверса, като контаминирането на латински цифри и гръцки съкращения продължава. Вероятно в по-късни епохи двойните изображения на императори върху дребни монети ще се възприемат като Св. св. Константин и Елена, заради присъствието и на кръст от обратната страна. Това обръкване особено ще се засили от композицията, възприета от Констанс (641-668) и Константин, от Ираклий и Тиберий¹⁷, които се изобразявали прави от двете страни на кръста върху обратните страни на монетите, както е в по-късната иконография на Св. св. Константин и Елена. Едновременно с това наследниците на Ираклий продължили да сечат монети с изображение на Голготския кръст с черепа на Адам, под който се изписвало латинското OVXX¹⁸ или гръцките

служебни сигнирания BOΓK, BOΓKI, Δ, X, Θ¹⁹, IB = 12, а по-късно възприемано като Ιησούς Βασιλεύς и пр., както и със същата композиция, увенчана от палмови клонки²⁰. Монетният двор на Картаген по същото време изсекъл и бронзов фолис на обратната страна, на който било изписано XX + XX²¹, което спокойно би

могло да се възприеме като кръст с прословутото съкращение Χριστός Χριστιανοίς Χαρίζει Χάριν („Христос дарява на християните благодат“). Това обаче се случва по-късно, когато латинският език на Изток е абсолютно забравен, дори омразен, поради богословските различия след схизмата с католиците, и когато подобни монети започват да се пробиват и носят като скъпоценност и амулет на врата. Практиката да се пробиват стари и чужди монети от благороден метал, или просто, заради някаква вторично придадена символика, е стара. Тя се появява сред по-бедните слоеве т.е. сред хората, които не могат да си позволят да поръчат собствено украшение за врата. Пробита за носене е например бронзова монета на император Теофил (829-842) или сребърен милиарисион от времето на Василий II (976-1025) с кръст и надпис: Εν τούτῳ νικάτε Βασίλειε καὶ Κωνσταντίνε („В името на това (Кръста) побеждавайте, Василие и Константине!“ (Ил. 1), както златна монета на императрица Теодора (1055-1056) с изображение на Христос и надпис Ιησούς Χριστός Rex Regnantium²². И трите монети съдържат християнска символика и със сигурност са носени като украшение и апотропеен символ в по-късна епоха, когато не са били в обръщение или като единствената скъпоценна и християнска вещ, която богомолецът може да си позволи. Пробит за носене на врата е например и златен хиперперион

¹⁵ Караджова, Д. Op. cit., с. 434, бел. 6.

¹⁶ Покровский, Н. В. Евангелие..., 351-352.

¹⁷ Кокотейло, Р. Op. cit., № 963, 964, с. 161.

¹⁸ Ibidem, № 981A, с. 162.

¹⁹ Ibidem, с. 162.

²⁰ Ibidem, № 989.

²¹ Ibidem, № 1054, с. 171.

²² Το Βυζάντιο ως οικουμένη, Αθήνα, 2005, σ. 94-95.

Ил. 5 Изображения на кръстове с криптограми
от сводовете на църквата
„Успение Богородично”, Грачаница.

на Михаил V (1261-1282) с изображение на св. Богородица Влахернитиса, на Христос и арх. Михаил, където се чете съкратен надпис: X/M/ΔE/ΠO – O/Π/A/Λ – (Αρχάγγελος) Μιχαήλ δεσπότης ο Παλαιολόγος²³.

Примерите за средновековни монети, носени като амулет или бижу, са многобройни и не е нужно да се цитират. По-важно е, че след като по тях се появяват кръстове и буквени съкращения на гръцки и латински, както акролекса, разясняващи определени композиции като на последната цитирана монета, те се превръщат в драгоценна и смислово натоварена от християнската иконография вещ. За простолудиято и редовите монаси подобни монети вероятно са играли ролята на кръстовете-енколпиони, на панагиарите и ставротеките, предназначени за аристокрацията и висшия клир. В буквите около разцъфналия Голготски кръст гръкоговорящите монаси съзирали най-вероятно скрити послания със смисъл, пазещ ги от злите

сили или осигуряващ победа на вярата им над иноверците, което във времето се случва паралелно с появата на буквени съкращения и в ръкописи от XI в. нататък или когато цитираните монети вече не са актуални или поне латинският не е разбираем. Ако гореизложеното е просто една хипотеза, която едва ли някога някой ще може да потвърди емпирично, то сигурното в случая е, че композициите на разцъфнали Голготски кръстове в комбинация с букви се появяват най-рано в паметници на нумизматиката и като общодостъпни предмети т.е. разменна единица са послужили за визуален модел на по-късните изображения на кръстове с буквени знаци в ръкописи още от XI в. и оттам в другите жанрове на изкуството.

Със сигурност за появата на криптограми или акролекса²⁴ в стенната живопис на Балканите първите десетилетия на XIV в. имат ключово значение²⁵. Тогава се наблюдава отново билингвизъм, но той вече е вътрешно православен – съкращенията са на гръцки и старобългарски, което се запазва като тенденция особено осезаемо през следващото столетие и по-нататък.

Силно застъпени са криптограмите около разцъфнали кръстове в Охридската църква „Св. Богородица Перивлепта” или “Св. Климент Стари”²⁶, построена през 1295 г. и изпълняваща функциите на катедрален храм на местната автокефална църква.

²⁴ Ακρόλεξον, то – ακρόλεξα, та на гръцки се образува от άκρος, ο – край + λέξις, η – дума. Тази композитна гръцка дума се превежда най-коректно като край (начало) на дума без да ограничава значението си само до личните или съществителни имена. Брилянтен и кратък пример за т.нар. акролексо е инвокацията ΚΒ (Κύριε βοήθη) – „Господи, помагай!”, където са записани само началните букви на съществително име и глагол в императив. В гръцки език терминът датира от последното столетие и не се употребява в други езици (Опитах се да въведа това понятие още през 2004 г. в **Мутафов, Е.** Епиграфиката на Светия Кръст и Кръстът като епиграфски знак, *Трудове на катедрите по история и богословие, ШУ “Епископ Константин Преславски”,* 6, 2004, Шумен, с. 232). При употребата ѝ в мн.ч. запазвам гръцкото окончание „acrolexa”, за да си личи, че е чужда.

²⁵ **Babić, G.** Les croix a stypogrammes..., р. 2; **Мутафов, Е.** Епиграфиката на Светия Кръст..., 230-247; **Мутафов, Е.** Кръстове и криптограми от крепостните стени на средновековния Солун, *Изкуствоведски четения* – 2007, С., 2008, 145-148 и др.

²⁶ Общо за стенописите в Охрид: **Грозданов, Ц.** *Охридското зидно сликарство од XIV век*, Охрид, 1980; За епиграмите: **Poposka, J.** *Church Mother of God Peribleptos (St. Clement)*, Ochrid, 2006, р. 16 (с по-старата литература). Авторката се занимава и с надписи, но ги публикува некоректно.

²³ Ibidem, № 32, с. 98.

Ил. 6 Изображение на кръст с криптограми от църквата „Успение Богородично“, Грачаница.

Вероятно ролята ѝ на знаков храм за средновековния Охрид предопределя и сложността на стенописния ансамбъл, както присъствието на трудно разгадаеми криптирани знаци около кръстовете, които бих искал да цитирам и разчета по-долу:

От църквата „Св. Богородица Перивлепта“, Охрид, 1310-11 г., е съкращението: Ξ Ζ Ξύλον Ζωοποιόν (от химнографията²⁷) Σ Κ Σταυρός Κυρίου, което разчитам като: „Дърво живоносно – Кръст Господен“. Също от „Св. Климент Стари“, Охрид, 1310-11 г. (от двете страни на вратата към параклиса) е: ΑΡ Π Αρχή Πίστεως Μ [C]Τ Μωσαϊκός Τ – буквата сама по себе си означава σταυρός – кръст²⁸. Разчита се: „Начало на вярата е Мойсе-

вия кръст“. Или пак от двете страни на вратата към наоса на същия паметник: Χ Ν Χριστός νικά (Νικητής) или Χριστέ Νικητή Χ Β Χριστός βοηθά (Βοηθός) или Χριστέ βοήθει. Разчита се: „Христос победителя, Христос помагай!“ или „Христос побеждава, Христос помага“. Инвокации от типа на „Κύριε βοήθει“ и „Θεοτόκε βοήθει“ се срещат през цялото средновековие главно върху предмети за лична употреба като пръстени, токи и пр. Те най-често се съкращават като ΚΒ или ΘΒ и вероятно са прототипа на всички по-късни криптограми около Кръста²⁹. Други криптограми по дебелините на вратите и прозорците на същия храм са: ΣΤ ΣΤ Δ ΠΤ – [ο εν τω] Σταυρώ Σταυρωθείς³⁰ Δόξα Πατρός³¹ (εστί) („Разпнатият на Кръста е слава на Отца“), ΣΤ Κ Π Γ – Σταυρός Κυρίου Παράδεισος Γέγονε („Кръстът на Господа стана Рай“), ΦΧ ΦΠ – Φως Χριστού Φαίνει Πάσι (Ил. 2), както и някои от олтарното пространство вероятно в протезисната, проскомидийната ниши и източните прозорци, които са недостъпни за чуждите изследователи. Уредничката на храма Яна Попоска твърди, че общо криптограмите в църквата са 12, но не ме допусна в олтара.

От XIV в. може да се посочи още един пример за изписване на криптограма около разцъфнал кръст в конхата на южната стена на олтара в църквата „Св. Никола Орфанос“³² от едноименния средновековен манастир. В тази ниша около горната част на кръста, нарисуван заедно със стенописите между 1310-1320 г., се чете:

ΙC ΧC ΝΙ ΚΑ,

а в по-широкото пространство е изписано:

ΣΤ[αυ]Ρ[ό]C Ι[ησο]Υ Χ[ριστο]Υ
ΥΙΟΥ ΤΟΥ Θ[εο]Υ

и в долния край около супеданеума:

Ε Ω = Ελένη ωβρετε
Θ Τ = [του] Θεού Τ = Σταυρόν

съкращението е ΑΠΜΣ – Αδάμ πρωτοτόκος μετέστη σταυρώ – „Първородният гръх на Адам бе изкупен чрез Кръста“. Среща се за пръв път в Армения.

²⁹ Разчитането на тези криптограми съм публикувал в **Мутафов, Е.** Епиграфиката на Светия Кръст..., 2006.

³⁰ По Кондака за кръста: „Ο υψωθείς εν τω Σταυρώ εκουσίως, τή επωνύμω σου καινή πολιτεία, τούς οικτιρμούς σου δώρησαι, Χριστέ ο Θεός Εύφρανον εν τή δυνάμει σου, τούς πιστούς βασιλείς ημών, νίκας χορηγών αυτοίς, κατά τών πολεμίων, τήν συμμαχίαν έχοιεν την σήν, όπλον ειρήνης, αίτητην τρόπαιον“

³¹ По аналогия на „...εις δόξαν Θεού Πατρός“.

³² **Μαυροπούλου-Τσιούμη Χρ.,** Ο Άγιος Νικόλαος ο

²⁷ На третата неделя от Великия пост, т.нар. Кръстопоклонна, псалтовете пет стихирата на Лъв VI Мъдри (886-912): «Деύτε πιστοί, το ζωοποιόν ξύλον προσκυνήσωμεν...». Надпис ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ Κ' ΖΩΟΠΟΙΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ – «На Честния и Животворящ Кръст» се среща и върху дръжка на архиерейска патерица (просоха) от средата на XVII в., произхождаща от Иерусалим, понастоящем под Инв. № ДК – 688 в Музея „Московский Кремль“.

²⁸ **Millet, G. J., Pargoire, L. Petit, Recueil des Inscriptions Chretiennes de L' Athos, Paris, 1904, p. 184, N 543.** Там

Ил. 7 Изображение на кръст с криптограми от параклиса „Св. Архангели“, Бачковски манастир.

Досегашните изследователи на този солунски паметник, макар да публикуват фотографии на въпросния кръст, не са се ангажирали с прочитането на неговите буквени знаци, вероятно заради проблемната Ω. Единствено А. Ксингопулос предлага следното четене, което не кореспондира с досега известните по-ранни или по-късни криптограми: Ε(ΛΕΝΗ) Ω(ΦΘΗ) Θ(ΕΟΥ) Τ(ΑΦΟΣ) = „Елена съзря Божия Гроб“³³ (Ил. 3), където ωφθη е първи аорист от гл. οράω – виждам. Не съм срещал другаде и съчетанието Θ(ΕΟΥ) Τ(ΑΦΟΣ)³⁴.

Ορφανός, Θεσσαλονίκη 1970; **Kirchhainer K.**, *Die Bildausstattung der Nikolauskirche in Thessaloniki: Untersuchungen zu Struktur und Programm der Malereien*, Weimar, 2001; Άγιος Νικόλαος Ορφανός. *Οι τοιχογραφίες*, Αθήνα, 2003, πίν. 100 (съдържа по-старата литература).

³³ **Ευγγόπουλος, Α.** Νεώτεροι έρευναι εις τον Άγιον Νικόλαο Ορφανόν Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά*, т. 6, 1964/65 (1965), σ. 93.

³⁴ Това признава и **Τσιτουρίδου, Α.** *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη, 1986, σ. 217, цитирайки също: **Αλέξανδρου μοναχού Ιστοριογράφου**, Λόγος εις την εύρεσιν του τίμιου

Ζαтова ми се струва целесъобразно да предложи друго четене: „Иисус Христос побеждава. Кръст на Иисус Христос, Син Божий. Елена намери Божия Кръст“. Особено интересно е, че тук, както в енкалпиона-панагиар от Хилендар (XII-XIII в.)³⁵ може да съществува комбинация на гръцки и старобългарски съкращения на думи, което говори сигурно за интернационалния състав на манахеското братство в Солун през XIV в., а защо не и за участие на славянин в зографския екип, който пише с грешки и вероятно работи в Старо Нагоричино, Грачаница и католикона на Хилендар... „Св. Никола Орфанос“ предлага и други кръстовете с криптограми. Подобни декоративни кръстовете са нарисувани и върху източната и западната страница на прозореца на южната стена на нартекса. Около първия кръст е написано: ΣΤ(ΑΥ) ΡΟС Ι(НСΟ)Υ Χ(ΡΙCΤΟ)Υ ΥΙΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ³⁶ = „Кръст на Иисус Христос, Син Божий“, което въобще не е криптограма, а изречение с епиграфски съкращения. Следва другият израз ΙC ΧC ΝΙΚΑ, както коментираното по-горе Ε Ω Θ Τ. Абсурдността на четенето на Ε(ΛΕΝΗ) Ω(ΦΘΗ) Θ(ΕΟΥ) Τ(ΑΦΟΣ) = «Елена съзря Божия Гроб» се подсилва и от факта, че този надпис не е в основата на разцъфналия кръст, където е гроба на Адам, а под дългото напречно рамо на сотирилогичния символ. Подобно четене би поставило и под съмнение Възкресението на Спасителя и би ни въвлекло в търсене на плътския му гроб на Голгота. Да не забравяме също, че названието „Божия Гроб“ на Иерусалим е условно... Отстраняване на втория стенописен кръст е изписано отново без особени, още по-малко криптирани, съкращения: Π(ΑC) ΧΡΙCΤΙΑΝΟC ΠΡΟCΚΥΝΕΙ ΣΤ(ΑΥ) ΡΟΝ Χ(ΡΙCΤΟ)Υ Τ(ΟΝ) ΤΗΜΙΟΝ (с грешка вместо ΤΙΜΙΟΝ) = „Всеки християнин се покланя на Честния Христов Кръст“ и ΙC ΧC ΝΙΚΑ. Има и друг кръст на страницата на южния прозорец на западната стена на нартекса, където е изписана

και ζωοποιού σταυρού/ Ιστορικόν Εγκώμιον περί της ευρέσεως του τίμιου και ζωοποιού σταυρού, εκδ. J. Gretser, *Opera Omnia*, vol. II, De Sancta Cruce, Ratisbonae 1734, p. 1-44; Migne, PG, vol. 87, 4015-4088.

³⁵ *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη, 1997, σ. 330-331. Четене на криптограмите и изказване на хипотеза за двузичност вж. **Μυταφωv, Ε.** Епиграфиката на Светия Кръст..., с. 245. „+ ΕΩΘC = ΕΛΕΝΗ (ЕЛЕНА) ΩΒΡΕΤΕ ΘΕΟΥ (ΘΕΙΟΝ?) ΣΤΑΥΡΟΝ – „Елена намери Божия Кръст“ („Елена обрете (древото)“ е широко разпространено вж. **Покровский, Н.** Евангелие в паметниках... и др.). Тук не е изключена комбинацията на старобългарски с гръцки, имайки предвид вметването на „ω СЛАВА“ в другия евхаристиен текст, насочен към Богородица“.

известната криптограма Φ Χ Φ Π³⁷. След като представя въпросните надписи А. Цитуриду общава, че „сюжетът с декоративните кръстове с две или три напречни рамене, украсени с растителен мотив, е доста чест в паметниците от средно и късноризантския период, където украсява повърхности около прозорците и вратите, но и ниши и прозорци от бемата...”³⁸. Като паралели обаче посочва само изрази ΙС ΧС ΝΙΚΑ и ΙС ΧС Υ(ΙΟС) Θ(ΕΟΥ) от Старо Нагоричино и Верия³⁹. Наличието на билингвизъм в криптограмите на този паметник е още едно от доказателствата за ктиторовството на сръбския владетел Милутин, както и за връзката на декорацията респективно на зографите тук с „Перивлепта” от Охрид, не само заради наличието на изображение на св. Климент Охридски в солунския манастир. Очевидно е също, че храмът на св. Никола би трябвало да е украсен с фрески между 1312 и 1317 г.

Тези паметници са от един и същ кръг с църквата „Св. Георги”, построена от рашкия крал Милутин в споменатото с. Старо Нагоричино (1317 г.)⁴⁰, Р Македония. Според вещите в стилистичния анализ колеги вероятните майстори и на тези паметници са Михаил и Евтихий. Тук си струва да се посочи, че отново отличителен белег на украсата са кръстовете с криптограми например от външната страна на зидания олтар – ΙС ΧС ΥС ΘΥ (както в „Св. Никола Орфанос”), ΕΝ ΒΚ (Ил. 4). Последната е посочена като неразчетена⁴¹. Сравнителният анализ и съотнасянето на криптограмите от стенописта към нумизматиката обаче отвеждат към вече цитираната формула от пробития за носене милиарсион, сечен от Василий II Българоубиец – ΕΝ ΒΚ или „Εν τούτῳ Νικάτε Βασίλειε καὶ Κωνσταντίνε”⁴², което най-вероятно през XIV в. е добило друго значение.

Колкото до католикона на манастира в с. Грачаница (1321 г.), Косово, посветен на Успение Богородично отново от крал Милутин Неманич и приписван също на ателието на Михаил и Евтихий, съвсем логично се срещат изображения на кръстове и криптограми. Те са както следва: ΤΚ ΠΓ – Τόπος Κρανίου Παράδεισος Γέγονε; ΡΡ ΡΡ – „Ρητῶς ρήτρεις ρητορεύουσι ρήμα/ Ροφρυγε: Ρύστης ρύσει

ρήσους ρύει” или по-ранен вариант на църковнославянското “Радостъ речена роду реченому”; както прословутото ΦΧ ΦΠ (Ил. 5 и 6).

Би могло да се обобщи, че от познатите ни паметници в началото на XIV в. Охридската „Перивлепта” въвежда използването на изображения на разцъфнали Голготски кръстове с криптограми в контактните пространства на храма, носейки апотропейна, сотирологична и победоносна семантика чрез закодирани послания към богомолците. „Св. Климент Стари” представлява модел за представителите не само на ателието, което декорира паметниците „Св. Никола Орфанос” в Солун, „Св. Георги” в Старо Нагоричино, „Успение Богородично” в Грачаница, но се възприема като традиция и в по-късни епохи в самия Охрид. Така например около Охридското езеро в църквата „Рождество Богородично” от XV в. до с. Калища, Стружко, сред фрагментите от украса в дебелината на вратата личи изображение на кръст с формулата ΙС ΧС ΝΙ ΚΑ. Паметникът е с кирилска епиграфика. Още по-интересен е казусът с възстановените стенописи от Търпо зограф през 1802 г. в католикона на манастира „Св. Наум” на Охридското езеро. Самата църква повтаря архитектурния план на „Перивлепта”, а очевидно е заимствана и иконографската програма. Там в дебелините на вратите от нартекса към наоса се четат отново: ΙС ΧС ΝΙ ΚΑ, ΦΧ ΦΠ, ΘΘ ΘΘ – Θεοῦ Θέα Θεῖον Θαύμα, [Α]ΠΜ СТК – Αρχή Πίστεως Μωσαϊκός Σταυρός Κυρίου. Най-интересно е обаче, че в основата на кръста, където традиционно се изобразява главата на Адам или се изписва ΤΚ, поствизантийският зограф е изписал Χ, което би трябвало да означава Χριστός, вероятно визирайки плътския гроб на Спасителя. Дали това е грешка поради невежество или има връзка с мощите на св. Наум, положени в храма, не би могло да се отговори еднозначно. Още по-вероятно е да символизира земята, тъй като сред стенописите в „Перивлепта” архангел Михаил държи в дясната си ръка сфера, където също е написано Χ.

Изображения на кръстове с криптирани или съкратени буквени знаци се наблюдават и извън кръга паметници, стилистично приписвани на Михаил Астрапас и Евтихий.

Сред стенописите на Земенската църква „Св. Йоан Богослов” от XIV в. се наблюдава интересно фланкиране на нимба на св. Клавдий чрез криптограми около кръстовете, вписани в медальони⁴³. В левия медальон е изписано съкращение

³⁶ Ξυγγόπουλος, Α. Νεώτεροι έρευναι..., σ. 93.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Τσιτουρίδου, Α. Ο ζωγραφικός διάκοσμος..., σ. 218.

³⁹ Ibidem, бел. 64.

⁴⁰ Todić, B. *Старо Нагоричино*, Београд, 1993; Миљковић-Пепек, П. *Делото на зографите Михаило и Еутихиј*, Скопје, 1967 с по-старата литература.

⁴¹ Gerstel, Sh. An Alternative View to the Late Byzantine Altar Screen, In: *Thresholds of the Sacred*, ed. Sharon Gerstel, Washington, 2006, p. 146.

⁴² Το Βυζάντιο..., σ. 95.

⁴³ Мавродинова, Л. *Земенската църква. История, ар-*

то IC XC N K (= NIKA), а върху десния отново IC XC и криптограмата: Φ Χ Φ Π (Φως Χριστοῦ φαίνει πάντιν). Мястото на тези формули е в свода на арката между северозападния стълб и западната стена на храма. За публикувания медальоните IC XC N K е във връзка с евангелския текст I Кор. 15:27 и I Йоан 5:5 като едновременно ѝ се приписва важно литургично значение, тъй като се отпечатва върху просфората⁴⁴, но и сигнира лабарума на Константин I. Набелязаната връзка с евангелските текстове е доста пресилена за мен, защото в Откровението на Йоан 5: 5 се казва: «... не плачи: ето, лъвът, който е от Иудиното коляно, коренът Давидов, победи и може да разгърне книгата и да снесе седемте ѝ печата». Тук само се споменава глаголет побеждавам, но дори в минало време «...ιδού ἐνίκησεν ο λέων...». Дори не се употребява глаголет νικάω в Първото послание на ап. Павел към Коринтяни 15: 27 „Когато пък Му бе подчинено всичко, тогава Сам Синът ще се подчини на Оногова, Който Му бе всичко подчинил, за да бъде Бог всичко у всички” или «Πάντα γὰρ ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ, ὅταν δὲ εἶπῃ ὅτι πάντα ὑποτέτακται...». За Стефан Смядовски криптограмата Φ Χ Φ Π пък е съкращение на свещенчески възглас от Литургията на преждеосвещените дарове, акламиран преди четенето на паримии-те, когато свещеникът изобразява с ръка кръст. За българската традиция подобно е съдържанието на текста от Макариевия служебник „светъ христовъ просвещаєтъ всехъ”⁴⁵, с което се съгласявам. Появата на медальони с гръцки акроними и криптограма в Земенските стенописи е интересна по няколко причини: формулите се използват в монашеска среда; вклини са сред кирилски надписи; имат необичайно, нерепрезентативно място в наоса, а не около входа или прозорците на църквата, както не е ясна връзката им със св. Клавдий. В науката засега се спори за датировката на строителството и стенописите в църквата „Св. Архангели”, долепена до западната фасада на католікона в Бачковския манастир като предлаганите дати се движат между XII и XIV в.⁴⁶ Все пак, тъй

хитектура, живопис, С., 1980, с. 101; **Смядовски, Ст.** Надписите към Земенските стенописи, С., 1998, ил. 58, с. 72-73. Дори в публикацията на Смядовски гръцките четения на медальоните са предадени с грешки и всичко е определено като криптограма.

⁴⁴ **Frolow, A.** IC XC NI KA, *Byzantinoslavica*, XVII. 1, 1956, p. 109-113.

⁴⁵ **Архиеп. Вениамин**, *Новая Скрижаль*, Изд. 15, Спб., 1891, 254-255.

⁴⁶ **Мавродинов, Н.** *Старобългарската живопис*, С., 1949, с. 49; **Миятев, К.** *Архитектурата на средновековна България*, С., 1965, с. 180; **Мавродинов, Н.** *Ста-*

като напоследък се налага мнението, че паметникът принадлежи на по-ранната датировка т.е. на изкуството на XII в.⁴⁷, ще предложи тук четенето на криптограмите около кръста в дебелината на първоначалния вход от южната страна, който напomnia на Б. Пенкова за подобен Голготски кръст от гръб на византийска икона с „Разпятие” от XIV в.⁴⁸. Там личат части от криптограми в дясната част: ...Е Е и ...И П Δ. Първата част със сигурност е известното „Εὐρεν εὐρημα ἐκ Θεοῦ Ελένη” (или някоя от неговите разновидности), което ми дава основание да смятам, че криптограмата е гръцка, но втората половина изисква повече внимание. „И” най-вероятно е обърнато „N” и в комбинация с останалите букви П Δ би трябвало според мен да се прочете [Т?] Ν Π Δ = Σταυρός Νικά Πάντες (τοὺς) Δαίμονες (Ил. 7). Така се получава цялостен текст, който разгърнат звучи вероятно така: „Елена намери находка от Бога (т.е. Кръста), който побеждава всички демони”. Наличието на подобен кръст с криптограми на входа на този манастирски храм с предполагаеми гробищни функции най-вероятно може да отнесе датировката на стенописната му украса най-рано към първата половина на XIV в. По този начин криптограмите около кръстовете могат да послужат и за инструмент за датиране на стенописна украса.

Последните два паметника от съвременната българска територия в никакъв случай не биха могли да се отнесат към делото на Михаил и Евтихий, но обединяващото с предходните църкви е, че се намират в контактни между Византия и славяните зони, съдържат задължителния за епохата билингвизъм и вероятно са индикатор за налагане на мода за изписване на кръстовете с буквени знаци в граничните пространства на храмовете през XIV в. Така своеобразната „мода на криптограмите” покрива огромната територия между Охрид, Бачково, Грачаница и Солун, а през следващото столетие ще обхване освен Балканите дори о. Кипър.

Всъщност казусът криптограми с предпазващи/победни кръстовете в балканското изкуство през XIV в., макар да е маргинален, е много показателен. Палеологовото изкуство в цитираните по-горе прояви е толкова експресивно и мащабно естетическо завоевание, тъй като мобилизира творческия потенциал и на ромеи и на славяни, превръ-

робългарското изкуство, т. II, С., 1959, 27-29.

⁴⁷ За различните хипотези вж. **Пенкова, Б.** *Българските „двуетажни” църкви и византийската мемория. Типология. Програма*, С., 2008 (планова задача), с. 48 (с по-старата литература). Авторката датира паметника през XIV в.

⁴⁸ **Acheimastou-Potamianou, M.** *Icons of the Byzantine Museum of Athens*, Athens 1998, p. 56, N14

щайки се в двуезично койне на Православието. Неговият драматизъм се мобилизира допълнително от надвисналата опасност над христијаните на полуострова, които сякаш предчувстват инвазия-

та от иноверците, заради което ограждат сакралните си пространства с богословско-магически формули и символиката на Кръстната жертва в цветовете на Христовата кръв.

Емануел МУТАФОВ

КРИПТОГРАМИ И БИЛИНГВИЗМИ ВО УМЕТОСТА НА ПАЛЕОЛОЗИТЕ

Резиме

Во оваа статија Е. Мутафов ја поткрепува и подробно ја аргументира искажаната теза од А.И. Јацимирскиј дека криптограмите што се појавуваат во византиската и поствизантиската уметност имаат врска со средновековната нумизматика. Воведува и терминологски уточнувања, како на пример, демантира дека фамозната инвокација IC XC NI KA може да се нарече криптограм, кога во некои случаи нуди користење на терминот акролекс/-а (крај-словија). Откако цитира мноштво примери на монети врз кои има комбинации од претстави на крстови со латински и грчки кратенки, во подоцнежните епохи носени како амулет на вратот, авторот се зафаќа со претставување на сопствените набљудувања на развојот на криптограмите или акролексот. За него тие се појавуваат првенствено врз монетите околу VI век, преминуваат во ракописните украси не подоцна од XI век, за да се појават и во фрескодекорацијата во храмовите во текот на првите десетлетија на XIV век.

Во суштинскиот дел на текстот Е. Мутафов ги публикува и ги дешифрира буквените кратенки во црквите “Св. Богородица Перивлепта”, Охрид, “Св. Никола Орфанос”, Солун, “Св. Ѓорѓи”, с. Старо Нагоричино, “Успение на Богородица”, Грачаница. Повеќето од читањата на таканаречените буквени кратенки тука се нудат за првпат. Меѓу придонесите на авторот во проучувањето на спомнатите споменици е откривањето на словенски елемент во приказите на буквите околу еден од крстовите во “Св. Никола Орфанос” што го чита како $\Omega = \text{Ελένη} \text{ ωβρετε } \Theta \text{ T} = [\text{του}] \text{ Θεού } \text{T} = \text{Σταυρόν}$. Со таквото читање Е. Мутафов категорично ја поддржува тезата за ктиторството на солунскиот храм од кралот Милутин; не го исклучува присуството на словени во зографскиот тим, а поради присуството на претставите на Св. Климент Охридски претпоставува дека и таа црква е декорирана од Михаил

Астрапас и Евтихиј и тоа веднаш по охридската “Перивлепта”, односно меѓу 1312 и 1317 година. За време на работата на споменикот во Старо Нагоричино, споредбената анализа и соодносот на криптограмите од фреските со нумизматиката го водат авторот кон формулата од монетата продупена за носење околу вратот (милиаресион), искована од Василиј II Бугароубиец (Boulgaroktonos) - EN BK или „Εν τούτω Νικάτε Βασιλείε και Κωνσταντίνε”, кои досега не биле прочитани.

Би можело да се воопшти дека од познатите споменици од XIV век охридската Перивлепта воведува користење претстави на расцветани Голготски крстови со криптограми во контактните пространства на храмот, носејќи апотропејска, сотиролошка и победоносна семантика низ кодираните посланија кон богомолците. “Св. Климент Старец” претставува модел на претставниците не само на ателјето што ги декорира цитираните споменици во Солун, Старо Нагоричане и Грачаница, туку се сфаќа како традиција во подоцнежните епохи во самиот Охрид (“Рождество Богородично” (XV в.), с. Калишта, католиконот на манастирот “Св. Наум” (1802 г.) и слично).

На крајот, Е. Мутафов посочува и примери за други фигури на крстови со буквени кратенки во Бугарија, надвор од кругот на продукцијата на Михаил и Евтихиј, како Земенската црква “Св. Јован Богослов” и параклисот “Св. Архангел” во Бачковскиот манастир, покажувајќи дека тој вид декорација веројатно довел до своевидна “мода на криптограмите” и може да служи како инструмент за датирање. Според авторот, виталноста на уметноста на Палеолозите се должи на нејзиниот билингвизам, а драматизмот на претчувствуваната опасност од пробивот на Османлиите, од што ги чуваат тие крсни симболи со “загадочни букви”, плод на монашката субкултура.

Emmanuel MOUTAFOV

CRYPTOGRAMS AND BILINGUALISM IN PALEOLOGIAN ART

Summary

In the paper E. Moutafov supports and gives better argumentation regarding the delivered thesis by A. I. Jacimirskij that the cryptograms which appear in Byzantine and Post-Byzantine art are related to the numismatics from the medieval period. The author introduces a more precise terminology, for example he invalidates that the famous invocation IC XC NI KA to be called a cryptogram when in some cases the use of the term *acrolexo/-a* (*gr.* abbreviation made from the first and/ or last letters of words) is offered. After referring to a number of numismatic specimens which depict True crosses with Latin and Greek abbreviations, which in later date were worn around the neck as amulets, the author delivers his views for the development of the cryptograms or the *acrolexa*. He states that they firstly appear on coins around the 6th century A.D., in the manuscript decorations not later than the 9th century, and were introduced in the church fresco decoration in the first decades of the 14th century.

The core of the paper is that E. Moutafov publishes and deciphers the letter abbreviations found in the churches of the Mother of God Peribleptos in Ohrid, St. Nicholas Orphanos in Salonika, St. George in the Staro Nagorichino, and the Dormition of the Virgin at Grachanica, and some of these are deciphered for the first time. In the research of these monuments the author's contribution is the discovery of a Slavic element in the letters which encompass one of the crosses in the church of St. Nicholas Orphanos, he proposes the reading Ε Ω = Ελένη ὠδῆρε Θ Τ = [του] Θεού Τ = Σταυρόν. Thus, E. Moutafov gives a firm support to the thesis that king Milutin was the donor of the church in Salonika, furthermore he cannot exclude Slavs being members of the *zograph* team, and as result of the presence of the images St. Clement of

Ohrid it is assumed that this church was also painted by Michael Astrapas and Eutichios, soon after the Peribleptos in Ohrid, namely between 1312 and 1317. The research of the church at Staro Nagorichino, the comparative analysis of the fresco cryptograms with the numismatics have lead the author to the formula found on the pierced coin which was worn around the neck (*miliarese*) minted by Basil II Boulgaroktonos – ΕΝ ΒΚ or „Εν τούτῳ Νικάτε Βασίλειε καὶ Κωνσταντίνε”, which up to now were not read.

In general it can be asserted that the church of Peribleptos in Ohrid from the well-known monuments from the 14th century was the one which introduced the use of blooming Golgotha crosses within the temple that for the believers in coded preachments embraced apotropaic, soteriological, and triumphant semantics. The old church of St. Clement was not only the atelier model for the cited monuments in Salonika, Staro Nagorichino and Grachanica, but it's considered a tradition in the later epochs in Ohrid (The Birth of the Holy Virgin, from the 15th century at Kalishta, the catholicon of the Monastery of St. Nahum from 1802 and etc.).

Lastly, E. Moutafov gives examples of True crosses with cryptograms in Bulgaria found outside the production range of Michael and Eutichios, like at the Zemen, in the church of St. John the Theologian, and the chapel of the Holy Archangels in the Bachkovski Monastery, thus showing that this type of decoration had probably created a kind of a “trend for cryptograms” and could be used as a dating instrument. For the author, the vitality of the Paleologian art was result of its bilingualism, while result of the monastic subculture was the belief the cross with “enigmatic letters” was protective of the anticipated drama of the dangerous Ottoman penetration.